

CZAGÁNY ZSUZSA

A *Zalka Antifonále* utolsó lapja*

Amikor 1872-ben ZALKA János győri püspök restauráltatta és újraköttette a székesegyházának raktárában kallódó csonka középkori kódexet,¹ úgy vélte, a győri katedrális középkori kóruskönyvének helyreállításán munkálkodik. Amint azt azonban a későbbi zenetörténeti kutatások egyértelműen igazolták,² a kézirat nem a győri, hanem a váradi székesegyház hajdan remekbe szabott, hatalmas méretű, gazdagon díszített és végigkottázott zsolozsmakódexe – *antifonáléja* volt. A valaha minden bizonnyal kétkötetes, *temporalét* és *sanctoralét* magában foglaló, kötetenként több száz fóliót számláló kézirat a 19. század végére alaposan megfogyatkozott: az újrakötés idején az 1. kötetből 179, a másodikból 139, együttesen 318 fólió maradt meg. Mi több, ezt a keveset is csökkentenünk kell eggyel, hiszen a fennmaradt kézirat tüzetes átvizsgálása során fény derült arra, hogy az utolsó lapot tévedésből kötötték a kódexhez: a 318. fólió rektóján és verzóján olvasható darab – egy szekvencia torzója – ugyanis nem a zsolozsmához, hanem a miséhez tartozik, s így eredetileg nem lehetett az antifonále része. Bevezetőnket követően ezt az utolsó lapot s a rajta fennmaradt szekvenciátöredéket vesszük közelebből szemügyre.

A *Váradi* (újraköttetője nyomán „*Zalka*”) *Antifonále* a hazai zene- és könyvtörténeti kutatásnak évtizedek óta vonzó területe. Egybehangzó vélemények szerint a 15. század utolsó harmadában, 1477 és 1490 között készült, hangjegyírása és illuminációja alapján valamely vezető cseh vagy morva szkriptóriumban (SZENDREI 1981: 40.). A cseh notáció díszes, stilizált, kalligrafikus változata mögött azonban túlnyomórészt hazai, a középkori magyarországi zsolozsmahagyományba illeszkedő liturgikus-zenei tartalom bújik meg (KOVÁCS 2010.). Az idegen (cseh) külső és hazai (magyarországi-váradi) repertórium kettőssége, olykor ellentmondásossága az antifonále megrendelőjének személyével magyarázható. E megrendelő nem volt más, mint maga a váradi püspök, a morva születésű FILIPECZ János; Szendrei Janka szerint

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Mss A 2.

² DOBSZAY 1985: 37–65.; SZENDREI 1988: 21–32.; KÖRMENDY 1988: 33–40.

szinte az egyetlen a kor neves magyarországi bibliofil főpapjai között, kinek képzettsége cseh színezetű (SZENDREI 1981: 40.).

Filipecz János (Ján Filipec) a morvaországi Prostějovban született, s szülőföldjéhez fűződő kapcsolatait magyarországi működése alatt sem szakította meg. Ifjúkoráról nem sokat tudunk, írnokként vagy jegyzőként feltehetőleg valamely kormányhivatal alkalmazásában állhatott. Amikor 1469-ben Hunyadi Mátyás meghódította Morvaországot, olyan támogatóra volt szüksége, aki jól ismeri új országának belső ügyeit, s akinek hűségére feltétlenül számíthat. Filipecz János mindkét követelménynek megfelelt, s ettől kezdve Mátyás fő támasza, politikájának lelkes hirdetője és támogatója lett. Váradai püspöki s egyúttal Bihar megye örökös főispáni tisztségét valószínűleg 1476 elején nyerte el, kinevezését egy évvel később a pápa is megerősítette. (BAJGER 2011.)

Az új püspök nagy buzgalommal fogott hozzá székhelye megújításához. Előszörként az 1474-es török invázió következtében megrongálódott és kifosztott várat, illetve székesegyházat kívánta helyreállítani s javakkal ellátni. Ezen igyekezete a székesegyház liturgikus szertartásaiban nélkülözhetetlen karkönyvekre is kiterjedt. A kortárs humanista történétíró, Petrus RANSANUS jellemzésében Filipecz János mint „vir acuto ingenio, bonarumque disciplinarum studiosus” jelenik meg,³ aki

a drága egyházi ruhákon s ezüst edényeken kívül oly gradualék s antiphonálékkal is megajándékozta a székesegyházat, melyeknek nagyságát s fejedelmi fényét egyaránt magasztalák.⁴

E leírás alapján feltételezhetjük, hogy a győri székesegyházban őrzött *Zalka Antifonále e nagy és fejedelmi fényű* váradai kódexsorozat része volt. A jellemzésből ugyanakkor az is kiderül, hogy a hajdani sorozat nemcsak az antifonále köteteit foglalta magában, hanem a mise szertartásához nélkülözhetetlen karkönyveket, graduálét és talán szekvencionálét is tartalmazott.

Későbbi sorsát tekintve a *Váradai Antifonále* szerencsésebbnek mondható testvérkódexeinél. Az egybekötött győri korpusz mellett mind magyarországi, mind külföldi gyűjteményekben számtalan, későbbi könyvek, levéltári iratok borítójaként szolgáló töredékével találkozunk. A legújabb kutatási adatok szerint az antifonálekorzót összesen 38 töredék egészíti ki, melyek közül

³ Petrus RANSANUS, *Epitome rerum Hungaricarum*. OSZK Clmae 249; KULCSÁR 1977.

⁴ „Sacram, cuius est Antistes, aedem ditavit pretiosis tum sacerdotum vestibus, tum argenteis vasis, libris praeterea magnis, quos vocant graduarios et antiphonarios, omni ex parte adeo mire exornatos, ut magni ac ditissimi alicuius regis dicata Deo dona possint non immerito iudicari.” Saját fordításában idézi BUNYITAY 1883–1884: 00.

17 hazai, 21 pedig külföldi (szlovákiai, osztrák) könyvtárban bukkant elő.⁵ A graduálét-szekvencionálét ezzel szemben kizárólag töredékekből ismerjük, s ezek száma ráadásul oly csekély, hogy – az antifonáléval ellentétben – az eredeti kódex egyetlen összefüggő szakaszának rekonstrukcióját sem teszük lehetővé. Éppen ezért különösen értékes számunkra minden fragmentum, legyen az mégoly csonka is, mely a váradi misekódexek énekkészletébe enged bepillantást.

Ezek sorába illeszthetjük a *Váradi Antifonále* győri törzsanyagának utolsó, 318. lapját is, amely eredetileg, mint említettük, a *Váradi Szekvencionáléba* tartozott. A lap sajnos igencsak szakadozott: felső része – hozzávetőleg az eredeti lap egyharmada – hiányzik. Mind a rektó, mind a verzó alsó felén három teljes szöveg- és kottasor olvasható; a lap felső részén egy teljes és egy félbevágott szövegsor, a hozzájuk tartozó kottaszisztémából azonban mindössze néhány hang maradt fenn.

A fennmaradt szöveg- és dallamtorzót az alábbi diplomatikus⁶ átírásban tesszük közzé (a fakszimiléit lásd a tanulmány végén):

⁵ A legújabb szlovákiai leletekről lásd: VESELOVSKÁ 2008; BEDNÁRIKOVÁ 2010: 139–140; CZAGÁNY 2011: 349–354.

⁶ Az eredetivel egyező elrendezésű. (*A szerk.*)

Antiphonale Varadiense f. 318r :

[...] -tis mitis pre-

-ri- tis ca- sta ge- ne- ra- ci- o. For-

ma- que se- ni- le y- le / es- se du- xit ad

sub- ti- le / no- ys ve- ne- ra- ci- o

Ga- ba- on in vi- cto- ri- a sol lu- cens [...]

Antiphonale Varadiense f. 318v:

[...] lictoris. Ia-

-spidina preclari- tas quam fi- des pol-

-lu- it a- spi- di- na di- spa- ri- tas

quam nunquam at- tri- vit in cor E- ve

sa- ta. Ka- ris- si- ma in de- li- ci- is⁷ [...]

⁷ A *deliciis* utolsó (g) hangjára csupán a sorvégi *custos* elhelyezkedéséből következtethetünk, a hang maga már a következő, ma hiányzó fölióra került.

Bár a fennmaradt szöveganyag túl kevés ahhoz, hogy beható elemzésnek vessük alá, az azonban a néhány sorból is látszik, hogy különleges, választékos stílusú, a latin szöveget görög és héber szavakkal ékesítő, nagy valószínűséggel *Mária-szekvenciáról* van szó. Ennek megfelelően dallama sem szokványos: merész hangközugrásaival, tág ambitusával, ugyanakkor dalszerűségével, a szöveg szerkezetével együtt haladó szakaszos építkezésével és ismétlődő záróformulaival a késő középkor stílusvilágát idézi. Ez a stílus, melyben a hagyományos gregorián dallamfordulatok csak elvétve, átértelmeződve, esetenként sztereotip zárlatokba merevedve bukkannak föl, már a 14–15. századi kanció-, illetve dalköltészet sajátja.

S valóban, amint azt összehasonlító forrásvizsgálatunk eredményeként kijelenthetjük, a darab nem más, mint az *Ave virginalis forma* kezdetű, a 14. század második felében és a 15. században, elsősorban német nyelvterületen igen népszerű *Mária-szekvencia*.

A szekvenciát a középkori liturgikus költészet nagyszabású kiadványa, az *Analecta Hymnica* is tartalmazza,⁸ együttesen tizenhat, többségükben délnémet-osztrák kéziratból dokumentálva a darab szövegét.⁹ A közreadáshoz fűzött kommentár szerint szerzője Jacobus de MUELDORF (Jakob von MÜHLDFORF), akiről több korabeli forrás is megemlékezik, hol plébánosnak, hol presbiternek, hol iskolamesternek nevezve őt.¹⁰ Többet nem is nagyon tudunk róla: valóban plébános és iskolamester volt a dél-németországi Mühlendorfban, s egyetlen ismert, bizonyosan neki tulajdonítható művét, az *Ave virginalis forma* szekvenciát feltehetőleg a 14. század első felében írta. A költemény népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a század második felében német fordításban is elterjedt. A fordítást a II. Pilgrim salzburgi érsek idejében (1366 és 1396 között) alkotó Hermann (Mönch) von SALZBURG, a korszak egyik legjelentősebb költője-komponistája készítette. A darab német változata az *Ave grüest pist magtleich forme* címet viseli, alcíme – *Ain swere sequencz* – pedig arról árulkodik, hogy a választékos dikció, a művészi rímek, a görög és héber szavak átültetése s nem utolsósorban a versszakok abecedárius rendjének megtartása igencsak próbára tette a fordítót.

Amint mondtuk, a szekvencia csaknem kizárólag a délnémet-osztrák térségben vált ismertté: az *Analecta Hymnica* tizenhat forrásából tizennégy innen származik. Salzburgi, mondseei, St. Gallen-i kéziratok mellett¹¹ közöttük

⁸ *Analecta Hymnica* (AH) LIV. nr. 243, 379–382.

⁹ AH LIV, 381.

¹⁰ „...sequentia Ave virginalis forma, cuius auctor dicitur fuisse dominus Iacobus presbyter de Muldorf” (AH: C); „plebanus magister Iacobus in Müldorf” (AH: N), AH LIV, 382.

¹¹ A forrásjegyzéket lásd AH LIV, 381.

találjuk a nevezetes 14. századi *Moosburgi Gradualét*¹² és a 15. századi *Tegernseei Kancionálét*.¹³ A földrajzi egységet csupán két kézirat, egy észak-itáliai (aquileiai) és egy prágai graduále töri meg.¹⁴¹⁸

Mind a keletkezéstörténet, mind a forráshelyzet alapján nyilvánvaló, hogy a szekvencia virágzása egy világosan behatárolható földrajzi területre és időszakra korlátozódott. Annál érdekesebb az a néhány adat, mely túllép e korlátokon, és más irányba fordítja figyelmünket, s amelyet immár a *Váradí Graduále / Szekvencionále* följegyzésével is kiegészíthetünk.

Vajon hogy került a darab a váradí székesegyház karkönyvébe? A válasz első pillantásra kézenfekvő: közép-európai, német–cseh importról van szó, azaz a váradí kódexek azon számos vonásának egyikéről,¹⁵ amellyel a megrendelő, Filipecz János juttatta kifejezésre művelődéstörténeti irányultságát. A graduále és szekvencionále anyagát közel sem tudjuk olyan mértékben és biztonsággal rekonstruálni, mint azt az antifonále esetében tehetjük, hiszen a misekódexekből kizárólag töredékek maradtak fenn. Azt azonban feltételezhetjük, hogy az antifonáléhoz hasonlóan a graduále hazai (váradí) liturgikuszenei hagyományba illeszkedő alaprétegére is rakódtak idegen elemek. Többek között ilyen „idegen”, a középkori magyar kézíratos forrásokban ugyan nem teljesen ismeretlen, mégis ritkaságszámba menő jelenség a karácsonyi éjféli mise *Populus gentium* olvasmányának kétszólamú, a *Laudem Deo dicam* tropussal bővített változata, amelyet ilyen alakban eddigi tudásunk szerint egyedül a *Váradí Graduále* töredéke őrzött meg.¹⁶ A 11–13. században Európa-szerte elterjedt tropizált *Izaiás-lekciót* a 14–15. században már csaknem kizárólag a közép-európai, délnémet térség tartotta fenn, ugyanaz a hagyomány, amely az *Ave virginális forma* szekvencia hagyományozásában is kiemelt szerepet játszott.

Akár a késő középkor divathullámai, akár a püspök személyes kapcsolatai álltak a háttérben, az énekkészlet még e késői korban is kellőképpen rugalmasnak bizonyult ahhoz, hogy az újonnan beáramló darabokat befogadja.

¹² Kiadva: HILEY, 1996.

¹³ München, Bayerische Staatsbibliothek cgm. 716, f. 90v-94r. Digitalizált változata hozzáférhető a Bayerische Staatsbibliothek / Digitale Sammlungen internetes oldalán: <http://daten.digitaler-sammlungen.de/~db/0003/bsb00031110/images/>.

Cantionale, Geistliche Lieder mit Melodien. Münchner Marienklage – BSB Cgm 716, Tegernsee, 3. Drittel 15. Jh. [BSB-Hss Cgm 716]

¹⁴ ¹⁸ Graduale s. 15, Udine, Biblioteca Arcivescovile, cod. 34; Graduale s. 14, 15 (1473), Praha, Národní knihovna XII A 1.

¹⁵ A *Váradí Antifonále* „cseh” rétegének megnyilvánulásai közé tartozik többek között Szent Márta *Iocundetur in hoc solemnio* kezdetű rímes históriája, mely kizárólag cseh zsolozsmaforrásokban fordul elő, valamint a Mátyás és Bertalan apostolok tiszteletére összeállított officiumok, melyek ugyancsak prágai gyökerekre vezethetők vissza. Vö. CZAGÁNY, 2004.

¹⁶ Budapest, MTA Könyvtára, kézírattár, T 256. A töredék elemzését lásd: SZENDREI 1978: 19–34.

A befogadókészség különösen feltűnően mutatkozott meg azokban az újabb születésű műfajokban – így a szekvenciakészletben –, amelyek természetük-nél fogva kevesebb szigorral kötődtek a liturgia és a liturgikus repertoár megszilárdult válogatásához.

Az *Ave virginalis forma* szekvencia azonosításával a váradi misekódexek egy újabb, különleges, feltehetően a délnémet hagyományból cseh közvetítés-sel beszivárgott tételére derült fény. A *Váradi Szekvencionále* föltárt és biz-tonsággal meghatározott tételeinek száma ezzel hatról hétre emelkedett. A következő táblázatban ezeket foglaljuk össze:

SEKVENCIA	ÜNNEP	KÖNYVTÁRI LELŐHELY, JELZET
<i>Exultent filie Syon</i>	commune unius virginis	Győr, Xántus János Múzeum, Helytörténeti Gyűjtemény, 54.1.4.
<i>Psallat ecclesia</i>	dedicatio ecclesiae	Győr, Xántus János Múzeum, Helytörténeti Gyűjtemény, 54.1.4.
<i>Lauda Syon Salvatorem</i>	Corpus Christi	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Ősnyomtatvány-gyűjtemény, Inc. 442
<i>Uterus virgineus</i>	commune BMV	Budapest, MTA Könyvtára, T 300
<i>Decet huius cunctis horis</i>	Visitatio BMV	Sárospatak, Egyházkerületi Nagykönyvtár, RMK II; 1043; R 195
<i>Mittit ad Virginem</i>	commune BMV	Štátny archív Bratislava, pobočka Modra, sign. 571
<i>Ave virginalis forma</i>	commune BMV	Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Mss A 2, f.318r-v

Feltűnő, hogy a felsorolt darabok közül három általános Mária-szekvencia, mely nem kapcsolódik egyik konkrét Mária-ünnephez sem. Ezek a tételek (*Uterus virgineus*, *Mittit ad Virginem*, *Ave virginalis forma*) rendszerint a *szekvencionálék* végén, *prose communes de beata* megjelöléssel, mintegy füg-gelékként kaptak helyet. Több olyan forrást is ismerünk, melyben e három szekvencia éppenséggel egymás után következnek. Sőt, ha megvizsgáljuk a többi tétel liturgikus funkcióját és ennek megfelelő elhelyezkedését a kóde-xekben, azt látjuk, hogy az úrnapi *Lauda Syon* és a Sár-lós Boldogasszony-na-pi *Decet huius* szekvenciákat kivéve valamennyi nagyjából az egykori szekvencionále utolsó szakaszából származik: az *Exultent filie Syon* a szüzek közös miséjéhez tartozik, mely szinte mindig a *commune sanctorum* legvégén található, s a templomszentelési *Psallat ecclesia*, mely többnyire a Mária-szekvenciákat is tartalmazó függelék záródarabja. Mindez arra utal, hogy a dara-

bokat őrző lapokat a kézirat végéből tépték ki, azaz segítségükkel a *Várad Szekvencionále* zárófejezetének rekonstrukciója válik lehetővé.

Irodalom

AH

1915 *Analecta Hymnica LIV. Liturgische Prosen des Übergangsstiles und der zweiten Epoche.* Hrsg. von Clemens Blume und Henry Maria Bannister. Leipzig.

BAJGER, Matyáš Franciszek

2011 *Bratr, někdy biskup Jan Filipec (1431–1509) a knihy okolo něj.* Internetes forrás (2012. május): Moravskoslezská vědecká knihovna v Ostravě oldalán: <http://www.svkos.cz/data/xinha/sdruk/2011/Bajger.pdf>

BEDNÁRIKOVÁ, Janka

2010 *Stredoveké notované pamiatky v Knižnici Evanjelického a. v. cirkevného zboru v Levoči.* Ružomberok, Verbum.

BUNYITAY Vince

1883–1884 *A várad püspökség története alapításától a jelenkorig.* 1. köt. *Alapításától 1566-ig.* Nagyvárad, k. n.

CZAGÁNY Zsuzsa

2004 *Historia de Sancta Martha hospita Christi redactio bohemica. Ein spätmittelalterliches Reimoffizium zu Ehren der heiligen Martha in seiner böhmischen Überlieferung.* Ottawa, Canada Institute of Mediaeval Music. /Wissenschaftliche Abhandlungen, 65/9.; Historiae./

2011 Certamen magnum. A „Zalka” antifonále két töredéke. *Magyar Egyházzene*, 18 (2010/2011) 4: 349–354.

DOBSZAY László

1985 The System of the Hungarian Plainsong Sources. *Studia Musicologica*, 27/1–4: 37–65.

HILEY, David

1996 *Moosburger Graduale, München, Universitätsbibliothek, 2° Cod. ms. 156.* Faksimile mit einer Einleitung und Registern von David Hiley. Tutzing, H. Schneider. /Veröffentlichungen der Gesellschaft für Bayerische Musikgeschichte./

KOVÁCS Andrea

2010 *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VII/B Transylvania – Várad (Sanctorale).* Budapest, MTA Zenetudományi Intézet – MTA TKI (LFZE) Egyházzenei Kutatócsoport.

KÖRMENDY Kinga

1988 Az ún. Zalka Antiphonale töredékei. *Zenetudományi dolgozatok 1988*, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 33–40.

RANSANUS, Petrus

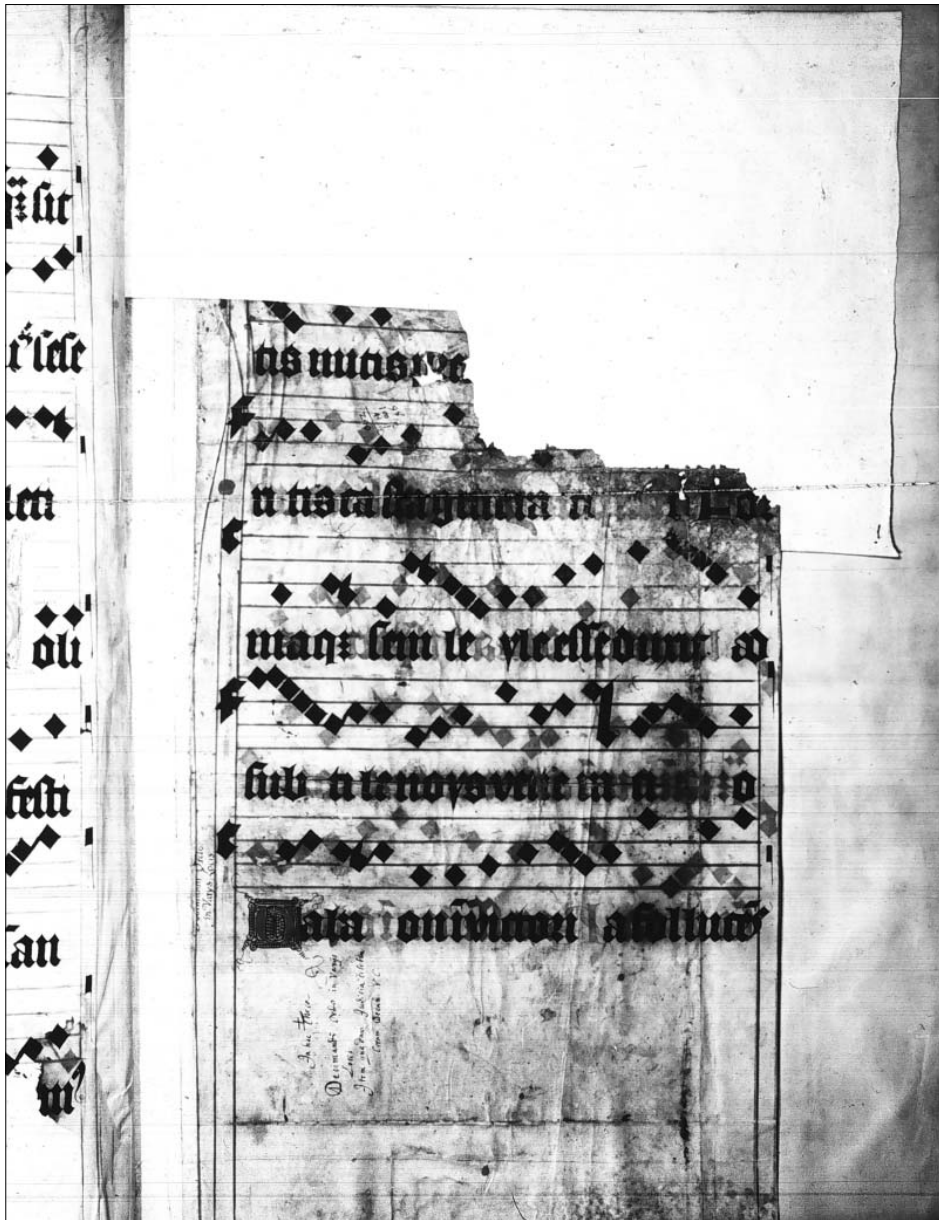
- 1977 *Epithoma rerum Hungarorum, id est Annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*. Curam gerebat Petrus Kulcsár. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova II./

SZENDREI Janka

- 1978 Az Akadémiai Könyvtár T 256 jelzetű töredéke. A „Laudem Deo” két hazai főljegyzésének jelentősége. *Zenetudományi dolgozatok 1978*, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 19–34.
- 1981 *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. /Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1./
- 1988 A Zalka Antiphonale provenienciája. *Zenetudományi dolgozatok 1988*, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 21–32.

VESELOVSKÁ, Eva

- 2008 *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitatibus Modra et Sanctus Georgius*. Bratislava, Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. München, Bayerische Staatsbibliothek cgm. 716, f. 90v-94r. /Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi in Slovacia, I./ Digitalizált változata internetes forrásként (2012. május) a Bayerische Staatsbibliothek / Digitale Sammlungen oldalán: <http://daten.digital-sammlungen.de>

A szerző felvételei a győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár szíves engedélyével készültek.